

ПАТРІОТИЗМ ТРУДІВНИКІВ ПРИ ВІДНОВЛЕННІ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ У ХОДІ ЇЇ ВИЗВОЛЕННЯ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ (1943–1944 рр.)

Проаналізовано роль та місце органів державного управління у відновленні організації роботи підприємств на визволеній території України скрізь призму історичних діалектичних протиріч. Розкрито форми прояву патріотизму трудівників при відродженні промислово-господарської бази УРСР.

Ключові слова: органи державного управління, реевакуація, народногосподарський комплекс.

Постановка проблеми. З проголошенням незалежності України розпочався новий етап теоретичного переосмислення місця та ролі патріотичного виховання радянського суспільства. Відсутність державної ідеології, різне, навіть антагоністичне сприйняття історичних подій та постатей, формують досить еклектичну уяву про фундаментальні основи патріотичної ідеї, що відповідно створює *проблему* комплексу подолання внутрішніх протиріч, які визначають різні підходи до оцінки історичного минулого та перспектив обрання вектора стратегічного бачення патріотичного виховання нації.

Актуальність визначення основної ідеї патріотичного виховання в Україні впродовж майже двадцяти років займає значне місце у наукових дослідженнях історико-філософського напрямку. Принципи формування національної патріотичної ідеології ґрунтуються на віковічних традиціях суспільства. Особливо важливим є період 1943-1944 рр. як визначний етап практичної реалізації відродження промислової бази УРСР за допомогою вмілого використання державно-партійним апаратом патріотичного піднесення народу.

Гула Руслан Володимирович, доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних наук, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Гула Р.В., 2014

Стан дослідження проблеми. В останні десятиріччя особлива увага російської та української історіографії звернена на дослідження особливостей функціонування патріотичної ідеології як структурного елемента духовного єднання нації. У цьому контексті слід зазначити величезний науковий внесок у розробку історичних основ патріотизму трудівників у роки Великої Вітчизняної війни таких сучасних українських дослідників як В. Добров, І. Ветров, Л. Удалова, Я. Овчинникова. Серед російських дослідників слід визначити наукові розробки Г. Куманьова.

Метою статті автор визначає висвітлення особливостей форм патріотичних проявів як сукупності діалектичних протиріч при відновленні промислової бази у 1943-1944 рр. в УРСР.

Процес евакуації промислових підприємств УРСР відбувався в умовах безпрецедентного катастрофічного розвитку військових дій для СРСР. Стрімка втрата території, організаційний параліч органів державного управління та партійних органів, відсутність планування евакуаційних заходів у початковому періоді війни був швидко подоланий за допомогою ефективного застосування усіх важелів тоталітарної держави. Завдяки патріотизму трудівників і жорстким, навіть жорстоким методам адміністративного тиску вдалося досягнути вражаючих результатів евакуації підприємств народногосподарського комплексу, закладів й установ.

Завдяки героїчним зусиллям робітників і селян, воїнів Червоної Армії з України в східні райони СРСР було вивезені 518 великих заводів і фабрик (що становило 34 % загальної кількості усіх евакуйованих підприємств) [4, с.115]. З метою збереження кадрів із республіки евакуювали 276 училищ та шкіл трудових резервів із 46 143 учнями [12, с.370]. Крім того, вдалося евакуювати за межі республіки більш ніж 6 млн голів худоби, 1667,4 тис. тонн зерна та 269,5 тис. тонн зерно-продуктів [17, арк.17-18]. Із загальної чисельності техніки МТС, яка була підготовлена для евакуації, вдалося вивезти 60 % одиниць тракторної техніки. На 15 листопада 1941 р. за межі УРСР було виведено 20302 трактори 427 МТС із 34467 тракторів 484 МТС 9 правобережних областей (на окупованій території залишилося 1689 тракторів) [17, арк.8-10].

Загалом станом на 30 жовтня 1941 р. з усіх областей УРСР було евакуйоване 2 155,1 тис. голів великої рогатої худоби, що складало 59,8 % від загального поголів'я в республіці станом на 1 січня 1941 р., 2750,9 тис. овець – 82,1 %, 877,6 тис. свиней – 26,7 % та 496,9 тис. коней – 14,2 % [17, арк.13.]. Отже, було евакуйовані 45,7 % всього поголів'я худоби в УРСР.

Практично без втрат відбувалася евакуація закладів системи освіти. На 1 липня 1941 р. в УРСР було 10 інститутів республіканського підпорядкування, 6 – союзного та 121 технікум. Усі заклади успішно були евакуйовані [17, арк.19]. Своєчасна та успішна евакуація Академії Наук УРСР, вищих навчальних закладів, понад 40 театрів, десятків музеїв дозволила зберегти науковий та творчий потенціал республіки [6, с.274].

Хронологічно процес відновлення виробничих фондів займає у межах нашого дослідження період з моменту прийняття постанови ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, звільнених від німецької окупації» до закінчення визволення українських земель.

Процес відновлення промислової бази УРСР мав свої особливості, основними з яких були:

відсутність можливостей повернення евакуйованих на схід виробничих фондів в умовах триваючої війни та неможливість отримання устаткування внаслідок репарацій;

визначення для відновлення пріоритетних галузей промисловості;

поєднання адміністративних методів керівництва з економічними;

обмежена кількість трудових резервів та промислової номенклатури для проведення відновлювальних заходів;

наведення дисципліни на виробництві та транспорті з широким застосуванням карально-репресивних заходів у поєднанні з методами морального стимулювання;

наростання інерційних тенденцій в економіці при звуженому характері відновлення промисловості;

організація підготовки кваліфікованих кадрів для проведення заходів щодо відновлення об'єктів промисловості.

Масова реевакуація промислових об'єктів, переміщених на схід країни у 1941-1942 рр., цілком слушно була визнана недоцільною. Все це обумовлювало необхідність відбудови промисловості власними силами.

Виходячи із завдань визначення концептуальних підходів щодо відновлення промисловості України робота керівних органів влади зазнавала певних змін, які сформували діалектичні протиріччя між:

імперативно-командною системою процесу відновлення промисловості та виробництва з допомогою директивних методів управління та дублюванням функцій керівництва при проведенні цих заходів;

патріотичним піднесенням народу з надіями на покращення життя після війни та жорсткістю партійного та радянського керівництва щодо імперативного відродження радянсько-колгоспного ладу;

конверсійними тенденціями промисловості внаслідок скорочення оборонного замовлення та визначенням магістральної лінії відбудовного проекту для України щодо домінування групи «А» як основи майбутнього воєнно-промислового комплексу, за рахунок зменшення випуску товарів народного вжитку.

У системі цих протиріч основною формою радянського патріотизму була самовіддана праця робітників, інженерно-технічного складу, усіх верств населення щодо відновлення роботи підприємств та сільського господарства.

У період війни відбулася відповідна трансформація функціональних обов'язків управлінських структур. Партійні органи поступово перетворилися на розпорядчо-господарський придаток для проведення директив центру на місцях.

З метою централізації, уникнення дублювання функцій різними органами влади та управління постановою ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, звільнених від німецької окупації» був створений Комітет при РНК СРСР з відбудови господарства у районах, звільнених від німецької

окупації. До складу комітету увійшли Г. Маленков (голова), А. Мікоян, М. Вознесенський, А. Андреев. Основною метою роботи комітету була координація зусиль усіх відомств при відновленні промисловості. Наприклад, з метою швидкого проведення відбудови в сільському господарстві приймалися організаційно-регулюючі постанови та розпорядження; за період 1943-1945 рр. РНК СРСР і ЦК ВКП(б) було прийнято понад 20 таких постанов стосовно сільського господарства Української РСР [7, с. 41].

Водночас робилися спроби розмежувати повноваження партійних та радянських органів. На початку 1944 р. В. Молотов, Г. Маленков, М. Хрущов запропонували Й. Сталіну проект постанови ЦК ВКП(б), який констатував факт ненормального перерозподілу владних повноважень та концентрацію найбільш підготовлених кадрів в партійних структурах. На думку авторів проекту постанови, «оперативне керівництво державним і культурним будівництвом мало зосереджуватись в одному місці – в радянських органах» [18, с.34-36]. Але рішення з цього приводу прийняте не було.

Паралелізм в повноваженнях партійних і радянських органів відчутно гальмував роботу. Пошук компромісів у вирішенні цього питання виявлявся в формі створення численних комісій, комітетів, які відповідали за вирішення конкретних виробничих та соціально-економічних завдань.

Слід зазначити, що головним напрямом відновлення економіки визволених регіонів була відбудова транспортної інфраструктури, підприємств оборонної промисловості та сільського господарства.

Особливо велике значення для організації відбудови транспорту мала постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 21 серпня 1943 р., яка містила окремий розділ «Про заходи по відбудові залізничних вокзалів, станцій, шляхових будок та інших залізничних будівель» [16, с.20].

В умовах війни на працюючих залізничників поширювалася дія Указу Президії Верховної Ради СРСР від 15 квітня 1943 р. «Про введення воєнного стану на усіх залізницях», згідно з яким усі працюючі в цій системі

вважалися мобілізованими на період війни й отримували відстрочку від призову на фронт. 25 квітня 1943 р. постановою РНК СРСР було введено в дію новий «Статут робітників і службовців на залізничному транспорті». За недбале ставлення до роботи передбачалися покарання судом військового трибуналу [11, с. 11].

Одночасно з методами примусу особливе значення надавалося моральному та економічному стимулюванню. Для визначення переможців у соціалістичному змаганні відпускалися додаткові кошти та була створена система відзнак. 4 і 22 вересня 1943 р. були прийняті Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про введення персональних звань і нових відомчих відзнак для особового складу залізничного транспорту» [1, с. 190].

Цей комплекс директивно-економічних заходів сприяв ефективній відбудові залізничних шляхів. Відбудовчі роботи в першій половині 1943 р. були здійснені в межах Ворошиловградської області. Від 18 грудня 1942 р. до 1 вересня 1943 р. в області було відновлено 1140,1 км головних шляхів, 6 великих, 68 малих і 21 середніх мостів, 800 стрілочних переводів. З другого півріччя відновлювальні роботи тривали на території інших областей Лівобережжя. Наприклад, на Південно-Донецькій залізниці було введено в експлуатацію 1983 км шляхів [3, с.211]. На територіях західноукраїнських областей відновлення залізничних шляхів відбувалося з допомогою адміністративно-директивних методів та перевічених досвідом війни трудових мобілізацій. Так, 28 липня 1944 р., на наступний день після звільнення радянськими військами м. Львова, виконком обласної Ради депутатів трудящих і бюро обласного комітету КП(б)У прийняли постанову про забезпечення відбудови Львівського залізничного вузла. Для виконання цих завдань органи влади на місцях повинні були мобілізувати 6 000 осіб [11, с.13].

Для ефективної відбудови залізничного транспорту був здійснений маневр кваліфікованими кадрами. У рамках виконання циклу заходів, визначених постановою ЦК КП(б)У та РНК УРСР у листопаді 1943 р., на роботу в галузь було

направлено 28 тис. осіб [8, с.199]. Робилося це й за рахунок перерозподілу робітників різних регіонів країни. З метою підготовки кадрів залізничників у 1944 р. був відновлений навчальний процес у Дніпропетровському та Харківському інститутах інженерів транспорту.

З метою відродження металургійної та вугільної галузей на Донбас та Криворіжжя у 1943-1944 рр. надійшла певна кількість інструментарію, устаткування та матеріалів. Для відбудови заводу «Азовсталь» було перевезено устаткування вартістю 98,3 млн крб [11, с. 13]. Але основні зусилля були покладені на відбудову промисловості своїми силами.

Наприкінці 1944 р. відбудова шахт Донбасу дала наступні результати: з допомогою технічних засобів проведено осушення шахт від 60 млн кубометрів води (загалом потрібно було осушити 350 млн кубометрів води у затоплених шахтах), відбудовано більш ніж 300 км підземних виробіток (потребували ремонту – 2 500 км), 900 тис. кубометрів виробничих будівель та технічних споруд (необхідність у побудові – 5,5 млн кубометрів), введено в експлуатацію близько 1,5 млн кв. м об'єктів соціальної інфраструктури (потреба – 2,4 млн кв. м). Більш ніж 100 шахт вже давали вугільну продукцію в обсязі 35 тис. тонн на добу [15, с. 18].

Для відновлення народного господарства катастрофічно не вистачало робочих рук. Ще 22 лютого 1943 року Державний комітет оборони (Донбас, як і вся Україна, ще були окуповані) прийняв постанову «Про відновлення вугільних шахт Донбасу» [5, с.751-752; 10, с.259-260]. З армії відповідно до цього наказу підлягали демобілізації шахтарі. Дуже скоро з'ясувалося, що наказ ДКО практично неможливо виконати: абсолютна більшість шахтарів загинула в боях, потрапила до полону або була відправлена на схід, де будувалися шахти басейну Кузбасу та Караганди, звідки їх усіма правдами і неправдами прагнули не відпускати.

На тривалий термін розтягнулася найважливіша складова частина процесу відродження села – відбудова його господарства [14].

Першим етапом стало відродження колгоспно-радгоспної системи господарювання, з чим селяни пов'язували надії на подолання жахливих наслідків окупаційного режиму. До новоутворених господарств вони звозили прихований на час окупації реманент, приводили коней, худобу, здавали посівний матеріал. Тут, безумовно, спрацьовував елемент емоційного та патріотичного почуття, викликаного звільненням того чи іншого населеного пункту. Але часто мали місце факти примусового повернення прихованого майна.

При організації роботи сільгоспідприємств повністю домінував директивно-адміністративний стиль управління. Накази, погрози відправити на фронт, брутальність – ось основні риси стилю керівництва сільським господарством. Була розпочата кампанія щодо вилучення земельних надлишків у селян для особистого землекористування. Повністю відновлена державна система оподаткування в аграрній сфері.

Одночасно ефективно використався фактор патріотичного піднесення, який був викликаний перемогами Червоної Армії. Неповнолітні відігравали значну роль і у сільсько-господарському виробництві, куди їх в 1943-1945 рр. масово мобілізували. Так, влітку 1944 р. учні середньої школи № 11 м. Києва звернулися до школярів України із закликом «На жнива, товариші учні!». На заклик одностайно відгукнулися патріотично налаштовані школярі. Старшокласники працювали помічниками комбайнерів, косарями, вантажниками. З жовтентя і піонерів створювали ланки зі збору колосся, дозори з охорони вражаю тощо. Загалом, влітку 1943 р. 32 635 школярів і вчителів звільнених Ворошиловградської та Харківської областей заробили більш ніж 1 млн трудовнів, у 1944 р. вже більше 960 тис. дітей під керівництвом педагогів вийшли на сільгоспроботи. Вони заробили 26 млн трудовнів. Учні багатьох шкіл республіки взяли шефство над колгоспними птахофермами. Взимку 1944 р. усі школи УРСР взяли участь у загальносоюзному конкурсі на кращого збирача верхівок картоплі й органічних

добрів до наступної посівної кампанії. Результатом конкурсу стали додатково засіяні картоплею десять тисяч гектарів [9, с.16-17]. Навесні 1943 р. було оголошено про соцзмагання серед шкіл. Зокрема, на Ворошиловградщині до сільськогосподарських робіт було залучено 23 000 учнів, які виробили 675 000 трудоднів. Школярі допомагали в підготовці до весняної сівби [13, с. 50].

Водночас, у заключний період війни у держави з'явилась можливість виділення коштів, ресурсів, фахівців для відбудови сільського господарства. Вже з 1944 р. спостерігалось зростання виробничих показників, хоча відставання від довоєнного рівня залишалось досить значним.

У зв'язку з відновленням роботи підприємств власними силами активно використовувався фактор патріотичного піднесення народу для вирішення питань економічного забезпечення відбудовного проекту. Також впливав фактор спрямованості держбюджету СРСР переважно на потреби діючої армії. Уряд СРСР був здатний виділити на програму відбудови промисловості УРСР тільки 7 % від суми заповдіяної окупаційним режимом шкоди республіці. Для пошуку «внутрішніх резервів» активно використовувалися фонди оборони. Слід зазначити, що населення УРСР із вдячності до Червоної Армії добровільно жертвувало особисті заощадження. Загалом, за чотири роки війни внески громадян в фонд оборони склали 118,2 млрд крб [1, с.93]. Хоча факти адміністративного примусу громадян щодо здачі коштів теж мали широке розповсюдження [6, с.296].

Можна погодитися з думкою дослідника І. Ветрова, що незважаючи на поступове зменшення частки оборонних замовлень реконверсійні тенденції відновлення виробничих потужностей підприємств оборонної галузі привели до домінування виробництва товарів групи «А». Водночас, якщо взяти за відправну точку обраний конфронтаційний напрям післявоєнних міжнародних відносин, слід визнати правильність реалізації економічних рішень 1943-1945 рр. [2, с.27].

У 1943-1944 рр. республіка по суті була перетворена на матеріально-технічну базу діючої армії. Тому розвиток промисловості товарів групи «Б», сільського господарства та соціально-побутової сфери відбувався досить повільно.

Завдяки праці радянських громадян, фактично лише на одному патріотичному почутті, при вкрай обмеженому центральному фінансуванні були відбудовані стратегічні галузі промисловості. Повернення партійно-державного апарату відновило систему адміністративно-командного керівництва усіма сферами життя суспільства. Виправдана на полях боїв та при проведенні евакуації підприємств виключна жорсткість, навіть жорстокість заходів, в умовах відновлення життя на визволених територіях заклала основи майбутнього соціального конфлікту. Отже, складні відносини населення з радянською владою вступили в нову стадію.

Дисбаланс і перекоси, спричинені геополітичними пріоритетами в підходах до відбудови господарського комплексу та розв'язання нагальних економічних проблем, надовго законсервували пріоритетну роль тотально мілітаризованої економіки в мирний час та периферійне значення промисловості групи «Б» і соціальної сфери.

В екстремальних умовах евакуації промисловості та розгортання її в східних регіонах країни та реєвакуаційні заходи виявили високі потенціальні можливості планової радянської економіки. Смертельна загроза Вітчизні, інтереси захисту Батьківщини вимагали від людей максимального напруження усіх фізичних і духовних сил, значного росту продуктивності праці, підвищення оперативності, організованості в роботі. Закладені у свідомості народу постулати радянського патріотизму реалізувалися в трудовій діяльності усіх верств населення деідеологізованим почуттям любові до Батьківщини.

1. Великая война и Великая Победа народа. К 65-летию Победы в Великой Отечественной войне: [в 2 кн.] / [отв. ред. А.И. Сахаров, ред.-сост. Л.П. Колодникова]. – М.: ИКЦ Академкнига, 2010. – Кн. 2. – 2010. – 520 с.

2. *Ветров І.Г.* Відбудований проект для України: критика концептуальних підходів / І.Г. Ветров // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Випуск 202. – Частина І. – С. 21-28.

3. *Гусев М.И.* Стальные пути Донбасса. / М.И. Гусев, К.Х. Клименко, А.И. Максимов и др. // Под ред. В.В. Приклонского. – Донецк: Донбасс, 1970. – 336 с.

4. *Дерев'янкін Т.І.* Історія народного господарства Української РСР. [у 3 т.,кн.]. – Том 3. – Кн. 1 / Т.І. Дерев'янкін, Р.Д. Толстов, Б.М. Орловський [та ін.]. – К.: Наук. думка, 1985. – 464 с.

5. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам / [Сб. док.]. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 2. – 829 с.

6. *Коваль М.В.* Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.) / Михайло Васильович Коваль. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. – 336 с.

7. *Ковальська Л.А.* Наслідки німецького окупаційного господарювання у сільському господарстві Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни / Л.А. Ковальська // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 39-43.

8. *Куманев Г.А.* Война и железнодорожный транспорт СССР 1941-1945 / Г.А. Куманев. – М.: Наука, 1988. – 367 с.

9. *Ленська В.В.* Трудовий внесок школярів України в загальну перемогу над нацизмом / В. Ленська // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Випуск 202. – Частина ІІІ. – С. 15-19.

10. Луганщина в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) / [Сб. матер. и док.]. – Донецк: Донбасс, 1969. – 374 с.

11. *Мазило І.В.* Залізничний транспорт УРСР: управління, відбудова і військові перевезення у 1943-1945 рр. / І.В. Мазило // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Випуск 202. – Частина ІІІ. – С. 10-15.

12. *Митрофанова А.В.* Рабочий класс Советского Союза в первый период Великой Отечественной войны (1941-1942 гг.) / Анастасия Владимировна Митрофанова. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 486 с.

13. *Овчиннікова Я.С.* Діти та підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. / Я.С. Овчиннікова // Історичні і політологічні дослідження. – 2009. – № 1 (49) – С. 46-51.

14. *Перехрест О.Г.* Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.) / О. Перехрест. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2010. – 150 с.

15. *Терпигорев А.М.* Восстановление угольного Донбасса / А. Терпигорев // Красноармеец. – 1944. – № 23-24. – С. 18-19.

16. Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: хроника событий / АН УССР – Киев: Политиздат Украины, 1985. – 618 с., 1 л. ил.

17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВУ), м. Київ, Ф. Р-337 «Государственная плановая комиссия Украинской ССР при Совете Министров УССР (Госплан УССР)» Оп. 21, Спр. 20 «Отчет о производственной деятельности и эвакуации имущества МТС, колхозов и других хозяйственных организаций системы Наркомзема Украинской ССР. 1941-1942 гг.», 69 арк.

18. *Шестаков В.А.* Социально-экономическая политика советского государства в 50-е – середине 60-х годов / В.А. Шестаков. – М.: Наука, 2006. – 296 с.: табл.

Надійшла до редколегії 02.02.2014 р.

Рецензент: *В.К.Якушин*, доктор історичних наук, професор, професор кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, м. Дніпропетровськ

Гула Р.В.

ПАТРИОТИЗМ ТРУДЯЩИХСЯ ПРИ ВОССТАНОВЛЕНИИ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА УКРАИНЫ В ХОДЕ ЁЁ ОСВОБОЖДЕНИЯ ОТ ФАШИСТСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ (1943-1944 гг.)

Проанализированы роль и место органов государственного управления в восстановлении организации работы предприятий на освобожденной территории Украины сквозь призму исторических диалектических противоречий. Раскрыты формы проявления патриотизма тружеников при возрождении промышленно-хозяйственной базы УССР.

Ключевые слова: органы государственного управления, народнохозяйственный комплекс, реэвакуация.

Hula R.

PATRIOTISM OF LABORERS DURING RECOVERY OF THE NATIONAL ECONOMY IN UKRAINE WHILE ITS LIBERATION FROM NAZI INVADERS (1943-1944 YEARS).

Analyzed the role and place of government in rebuilding the organization of enterprises to release the territory of Ukraine through the prism of historical dialectical contradictions. Revealed form of patriotism workers at the revival of industrial and economic base of the Ukrainian SSR.

Key words: government, economic complex, reevaluation.